

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Sławomir Wadył

ZASIEDLENIE DORZECZA GÓRNEJ DRWĘCY WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU (VII/VIII–XII/XIII WIEK)

- Słowa kluczowe:** wczesne średniowiecze, osadnictwo, struktury osadnicze, pogranicze mazowiecko-pruskie, Sasinia, Pomezania
- Schlüsselwörter:** frühes Mittelalter, Siedlungswesen, Siedlungsstrukturen, masowisch-preussisches Grenzland, Sassen, Pomesanien
- Keywords:** the early Middle Ages, settlement, settlement structures, masovia-preussia borderland, Sasinia, Pomezania,

Studia nad kształtowaniem się struktur osadniczych na obszarach pogranicznych (obszar dorzecza górnej Drwęcy wchodzi w obręb szeroko rozumianego pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego) z metodycznego punktu widzenia należą do najtrudniejszych problemów badawczych. Głównym celem artykułu jest próba modelowego ujęcia procesów zasiedlenia zachodzących na badanym obszarze we wczesnym średniowieczu (VII/VIII–XII/XIII w.)¹.

Trzon badanego obszaru zajmuje powierzchnię około 1500 km² i mieści się w obrębie trzech mezoregionów fizycznogeograficznych: Pojezierza Iławskiego (314.9), Doliny Drwęcy (315.13) i Garbu Lubawskiego (315.15)². W świetle źródeł pisanych pruska przynależność tych ziem wydaje się być pewna (tereny w łuku Drwęcy oraz położone na wschód od niej znajdowały się w północnej części Sasinii, natomiast ziemie zlokalizowane na północny zachód od Drwęcy

¹ Modelową wizję zasiedlenia obszaru dorzecza górnej Drwęcy opracowano w oparciu o analizy porównawcze materiałów ceramicznych z terytorium tzw. pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego przeprowadzone w rozprawie doktorskiej *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyńowa a kształtowanie się pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego* przygotowanej w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu, wyniki badań weryfikacyjno-rozpoznawczych grodzisk w Domkowie, Lipowcu, Ornowie-Lesiaku i Morlinach (zob. przyp. 4) oraz rezultaty analizy struktur zasiedlenia opierające się na wynikach badań wykopaliskowych, uzupełnionych badaniami powierzchniowymi prowadzonymi głównie w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski.

² J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, ss. 249–250; oznaczenia mezoregionów według podziału idem, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994.

należały do Pomezanii³. Jednakże (późne) źródła pisane odzwierciedlają stan z XIII i XIV w. Dla okresu sprzed XIII w. podstawowe znaczenie mają dane archeologiczne. Tymczasem stan refleksji archeologicznej nad kształtowaniem się i dynamiką zasiedlenia tego obszaru pozostawia wiele do życzenia. Można powiedzieć, że stan rozpoznania archeologicznego badanego obszaru był do niedawna niedostateczny. W ostatnich latach w Instytucie Archeologii UMK realizowano projekt badawczy, w ramach którego przeprowadzono badania weryfikacyjne czterech grodzisk wczesnośredniowiecznych⁴.

Problematyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego w dorzeczu górnej Drwęcy nie wzbudzała zainteresowania archeologów-mediewistów, w związku z czym nie sformułowano żadnego projektu badawczego, którego celem byłoby rozpoznanie podejmowanego zagadnienia⁵. Problematyka kształtowania się struktur zasiedlenia nie doczekała się choćby wstępnego i modelowego opracowania. Właściwie żadne ze stanowisk z analizowanego obszaru nie było przedmiotem szerokopłaszczyznowych prac wykopaliskowych. Większość znanych grodzisk datowanych jest ramowo na okres XI–XIII w. lub ogólnie na wczesne średniowiecze. Od czasów W. Łęgi, który uważał stanowiska grodowe z omawianego obszaru za warownie pruskie, niewiele nowego napisano na ten temat⁶.

W nowszej literaturze archeologicznej dotyczącej kształtowania się pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, w tym również osadnictwa w dorzeczu górnej Drwęcy, dominuje „kolonialna” perspektywa studiów. Dostrzega się jedynie zachodniosłowiańskie społeczności, a niejednokrotnie jedyną przesłanką świad-

³ Zob. np. G. Białuński, *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w okresie przedkrzyżackim w świetle źródeł pisanych i toponomastycznych*, Pruthenia, 2008, t. 4, ss. 293, 316–317. Autor dowodzi pierwotnie pruskiego charakteru osadnictwa na pograniczu prusko-mazowieckim. Inną hipotezę przedstawił J. Powierski, *Studia nad strukturą administracyjną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Ser. C, 1972, nr 13, s. 76 oraz E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 134, 169.

⁴ W 2011 r. realizowano program badawczy „Pogranicze słowiańsko-bałtyjskie we wczesnym średniowieczu (badania weryfikacyjno-sondażowe wybranych grodzisk oraz weryfikacja materiałów ceramicznych)” (grant WNH o numerze 329-NH) kontynuowany w 2012 r. jako „Pogranicze słowiańsko-bałtyjskie we wczesnym średniowieczu (badania weryfikacyjno-sondażowe wybranych stanowisk oraz weryfikacja materiałów z badań AZP)” (grant WNH o numerze 1008-NH). Do badań weryfikacyjnych lub rozpoznawczych wytypowano grodziska w Ornowie-Lesiaku (w literaturze znane jako Kajkowo), gm. Ostróda, stan. 3, Domkowie, gm. Grunwald, stan. 1, Lipowcu, gm. Ostróda, stan. 1 oraz Morlinach, gm. Ostróda, stan. 1.

⁵ Wyjątkiem był częściowo obejmujący ten obszar projekt badawczy „Pogranicze polsko-pruskie we wczesnym średniowieczu. Ziemia lubawska” realizowany w latach 2005–2008 przez zespół pod kierownictwem Kazimierza Grażawskiego. Rezultaty projektu opublikowano w pracy: K. Grażawski, *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium and rozwojem osadnictwa*, Olsztyn 2009.

⁶ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 401. Warto zwrócić uwagę na weryfikacyjne badania powierzchniowe grodzisk z powiatu ostródzkiego realizowane przez M. J. Hoffmana i A. Mackiewicza. Rezultaty prac opublikowano w formie katalogu z komentarzem, zob. M. J. Hoffman, A. Mackiewicz, *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego*, Ostróda 2004.

czącą o słowiańskiej przynależności etnokulturowej są odkryte na badanych stanowiskach fragmenty ceramiki⁷.

Obszar dorzecza górnej Drwęcy w późnym okresie wpływów rzymskich zajmowany był przez społeczności kultury wielbarskiej⁸. W fazie C₃-D (od początku IV w.) miały miejsce istotne przeobrażenia osadnicze, które przejawiały się niemal całkowitym wyludnieniem północno-wschodnich rubieży osadnictwa kultury wielbarskiej. Zgodnie w literaturze przyjmuje się, że powodem wyludnienia ziem na wschód od dolnej Wisły było opuszczenie tych ziem przez ludność „wielbarską” zapoczątkowane już w fazie C₂⁹. W początkach fazy E późnego okresu wędrówek ludów (około przełomu V i VI w.) w północnej i wschodniej części obszaru opuszczonego przez społeczności „wielbarskie” doszło do wykrystalizowania się nowych ugrupowań kulturowych nazywanych w literaturze grupą olsztyńską i grupą elbląską¹⁰. W tym czasie jednak obszar dorzecza górnej Drwęcy pozostawał poza oddziaływaniem jakichkolwiek grup ludzkich.

Hiatus osadniczy trwał co najmniej do schyłku VII, być może do połowy VIII w. Ślady inicjalnej penetracji osadniczej Równiny Urszulewskiej, Garbu Lubawskiego i Doliny Drwęcy można datować na VIII stulecie i należy łączyć z przenikaniem na ten obszar niewielkich grup ludności zachodniosłowiańskiej z Mazowsza i ziemi chełmińskiej. Najpewniejszym śladem tych przemieszczeń osadniczych jest grodzisko w Leszczu, gm. Dąbrówno, usytuowane na półwyspie wcinającym się od południa w wody jeziora Dąbrowa Wielka¹¹. Najbliższe analogie dla ceramiki z tego stanowiska stwierdzono w materiałach kla-

⁷ Zob. np. J. Bojarski, *Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995–1997*, Acta Archaeologica Pomoranica, 1998, t. 1, ss. 199–210; W. A. Moszczyński, *Rubież słowiańsko-bałtyjska nad Wkrą w VIII–XI wieku na podstawie ceramiki ze stanowisk w Nowym Dworze, Tarcynach i Trzcinie, w: Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, pod red. K. Grążawskiego, Włocławek–Brodnica 2003, ss. 83–112.

⁸ W. Nowakowski, *Kultura wielbarska na wschód od dolnej Wisły. Materiały z dawnych badań i przypadkowych odkryć w zbiorach berlińskich i norymberskich*, Barbaricum, 1994, t. 3, ss. 193–205.

⁹ A. Cieśliński, *Kultura wielbarska nad Łyną, Pasłęką i górną Drwęcą*, Pruthenia, 2009, t. 3, s. 99.

¹⁰ W. Nowakowski, *Zmierzch dawnych czasów, czy świt nowej epoki? Południowa rubież osadnictwa zachodniobałtyjskiego w VI–VII wieku*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, pod red. W. Chudziaka, S. Moździocha, Toruń–Wrocław 2006, ss. 279–280, ryc. 1.

¹¹ Przeprowadzona analiza porównawcza zabytków ruchomych pozwoliła na określenie czasu użytkowania odkrytych tam obiektów mieszkalnych, jak i funkcjonowania samego grodu na VIII (drugą połowę) – połowę IX w., zob. S. Wadyl, *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyńowa a kształtowanie się pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego*, Toruń 2013, mps rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii UMK, s. 110. Autorka badań datowała grodzisko na IX – początek X w., zob. A. Marciniak-Kajzer, *Wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny dwór w miejscowości Leszcz w województwie warmińsko-mazurskim*, w: *Pogranicze polsko-pruskie*, ss. 245–254. W późniejszej publikacji zawęziła chronologię do okresu od lat trzydziestych–czterdziestych IX do przełomu IX i X w., zob. eadem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim*, Archeologia Polski, 2006, t. 51, z. 1–2, s. 135; zob. też W. A. Moszczyński, op. cit., s. 99.

syfikowanych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej w ramach nurtu Żmijewko¹² oraz w zespołach ceramicznych z Tarczyn oraz Nowego Dworu¹³. Struktura podobna do zespołów ceramicznych z Leszcza została stwierdzona w datowanych na VIII–IX w. seriach z Szelig oraz Miszewka Strzałkowskiego na Mazowszu¹⁴. Z czasem funkcjonowania grodu w Leszczu może być synchronizowana pierwsza faza osadnicza stwierdzona na osadzie w Tarczynach, gm. Lidzbark Welski¹⁵. Pojedyncze ślady osadnicze z najwcześniejszej fazy zasiedlenia stwierdzono w dolinie Drwęcy w Tyrowie, gm. Ostróda oraz Tchórzance, gm. Iława¹⁶. Stanowiska znane są jedynie z dokumentacji AZP, w związku z czym ich VIII-wieczna metryka jest warunkowa. Cechą charakterystyczną osadnictwa z inicjalnej fazy zasiedlenia jest znaczne jego rozproszenie. Pojawiające się grupy ludzkie związane były z Mazowszem i strefą chełmińsko-dobrzyńską. Na szczególną uwagę zasługuje gród w Leszczu. Mógł on pełnić rolę pewnego rodzaju centrum ugrupowania plemiennego, jednak w jego bliskim i dalszym sąsiedztwie poza osadą w Tarczynach nie stwierdzono innych elementów zaplecza osadniczego. W związku z powyższym trudno określić jego rolę w strukturze osadniczej tego obszaru.

W IX w. w południowej części badanego obszaru, w dorzeczu środkowej Weli, w dalszym ciągu funkcjonował gród w Leszczu. Jego upadek nastąpił około połowy IX w. Do przesunięć grup ludzkich dochodziło wzdłuż środkowej Drwęcy. Śladem tej kolonizacji mogą być osady w Frednowach, gm. Iława oraz Stanowie, gm. Iława znajdujące się w zachodniej strefie doliny Drwęcy¹⁷. Być może śladem tych przemieszczeń jest również zespół punktów osadniczych z okolic Ostródy (Tyrowo, Ostróda–Cierzpięty¹⁸). Prawdopodobnie do tego samego horyzontu chronologicznego zaliczyć należy osadę usytuowaną w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska w Ornowie-Lesiaku, gm. Ostróda¹⁹. Materiały źródłowe pochodzą jedynie z badań powierzchniowych osady, co sprawia, że możliwe jest

¹² M. Weinkauff, *Ceramika naczyniowa jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej w początku wczesnego średniowiecza (VII–IX wiek)*, Toruń 2011, mps rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii UMK, ss. 418–419, ryc. 220.

¹³ W. A. Moszczyński, op. cit., s. 99.

¹⁴ W. Szymański, *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. płockie*, *Archeologia Polski*, 1987, t. 32, z. 2, s. 368; M. Dulnicz, W. A. Moszczyński, *Wczesnośredniowieczne osady w Miszewku Strzałkowskim i Wykowie*, w: *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki pod Płockiem*, pod red. M. Dulnicza, t. 1, Warszawa 1998, s. 137.

¹⁵ R. Maciszewski, *Osada przygodowa w Tarczynach. Wyniki badań na tle metody eksploracyjno-dokumentacyjnej*, w: *Pogranicze polsko-pruskie*, ss. 113–119.

¹⁶ Karta Ewidencyjna Stanowiska Archeologicznego (dalej: KESA) w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków (dalej: WUOZ) Olsztyn, delegatura w Elblągu (dalej: Elbląg) (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy).

¹⁷ KESA Elbląg (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy).

¹⁸ KESA Elbląg (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy).

¹⁹ KESA Elbląg (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy).

jej warunkowe datowanie na ten okres. Możliwe, że osadę należy synchronizować z funkcjonowaniem grodu i znacznie odmłodzić jej chronologię (czwarta ćwierć X – połowa XI w.). Istotnym problemem wydaje się być przynależność etnokulturowa tej osady. Analiza związków chronologiczno-przestrzennych ceramiki z grodziska w Ornowie-Lesiaku przemawia za pruską proveniencją tego założenia, niemniej jednak nie jest możliwe kategoryczne rozstrzygnięcie tej kwestii. Faza zasiedlenia dorzecza górnej Drwęcy w IX w. nie przyniosła większych zmian. Zdecydowana większość tego terytorium pozostawała wciąż niezasiedlona, a charakter osadnictwa można określić jako wyspowy. Jedynym ośrodkiem, który można być może interpretować jako centrum niewielkiej wspólnoty terytorialnej, był gród w Leszczu.

Na X stulecie przypadał wyraźny przyrost liczby punktów osadniczych w dorzeczu górnej Drwęcy. Nowe skupisko osadnicze z szeregiem osad i punktów osadniczych powstało w dorzeczu Sandeli (Samplawa-Rodzone, gm. Lubawa i Lubawa, gm. loco)²⁰. Szczególnie silną koncentrację osadniczą stwierdzono w pobliżu ujścia Sandeli do Drwęcy. Kilkanaście kilometrów na północ, w zachodniej części doliny Drwęcy stwierdzono kilka pojedynczych osiedli datowanych na ten sam horyzont chronologiczny (Frednowy, gm. Iława, Stanowo, gm. Iława oraz Gierłoż Polska, gm. Iława)²¹. Na okres od schyłku IX do połowy X w. przypada pierwsza faza zasiedlenia grodu (faza przegrodowa?) w Zwiniarzu, gm. Grodziczno²². Nieco młodszą pozycję chronologiczną zajmuje zespół osadniczy z Nowego Dworu Bratiańskiego, gm. loco zlokalizowany w niewielkiej odległości od wschodniego brzegu Jeziora Skarlińskiego. Początki założenia grodowego w świetle wyników przeprowadzonych analiz można datować nie wcześniej niż na połowę X w.²³ Gród w Nowym Dworze Bratiańskim wraz z przylegającą osadą przegrodową tworzył zapewne niewielką wspólnotę terytorialną.

W okolicach Ostródy nadal rozwijało się osadnictwo w zespole osad Ostróda-Cierzpięty. Być może już na schyłek IX w. należy datować usytuowaną na wysokiej krawędzi rzeki Grabiczek osadę w Domkowie, gm. Grunwald, stanowiącą bezpośrednie zaplecze osadnicze grodziska w Domkowie o nieco młodszej jednak chronologii. Podczas badań archeologicznych prowadzonych w obrębie zespołu osadniczego w Domkowie pozyskano materiał ceramiczny,

²⁰ KESA Elbląg (autor kart – W. Skrobot); KESA w WUOZ Olsztyn (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy).

²¹ KESA Elbląg (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy); KESA Elbląg (autor karty – M. J. Hoffmann).

²² S. Wadył, *op. cit.*, s. 111. Przeprowadzona analiza zespołów ceramicznych z tego stanowiska pozwala ustalić górną cezurę tej fazy na połowę X w.

²³ *Ibidem*, s. 126.

wykazujący silne związki z wyrobami garncarskimi ze strefy chełmińsko-dobrzyńskiej²⁴.

Około 2 km na południe od Ostródy, pomiędzy jeziorami Morliny i Cibory, znajduje się datowany na ostatnie dekady X – połowę XI w. grodzisko w Ornowie-Lesiaku. W nawarstwieniach odsłoniętych podczas badań w Ornowie przeważająca ceramika całkowicie obtaczana współwystępowała z wyrobami częściowo obtaczanymi oraz naczyniami całkowicie ręcznie lepionymi z wylewami wykańczanymi przez zaszczyptywanie bądź odciski palcowe. Obecność tych wyrobów, nawiązujących silnie do pruskiej tradycji garncarskiej, w zespołach ceramicznych z Ornowa wskazuje na pruską przynależność etnokułturową tego grodziska. Przy takim założeniu obiekt ten byłby najdalej wysuniętym na południe punktem osadniczym związanym z pruską strefą kulturową²⁵.

W drugiej połowie X oraz na przełomie X i XI stulecia w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej doszło do znacznych zmian w organizacji przestrzenno-osadniczej, które znalazły odbicie w południowej części Pojezierza Iławskiego oraz w dorzeczu górnej i środkowej Drwęcy. Na drugą połowę X w. przypada zniszczenie organizacji grodowej w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej, co jest postrzegane jako przejaw ekspansywnej działalności państwa piastowskiego²⁶. Następnym etapem działalności Piastów było wznoszenie nowych ośrodków grodowych bądź przebudowa i adaptacja starszych obiektów. Zjawiska te odzwierciedlają zapewne proces włączania tego terytorium w struktury państwa wczesnopiastowskiego²⁷.

Wydarzenia te miały reperkusje w odniesieniu do ziem w dorzeczu środkowej i górnej Drwęcy. W pierwszej połowie XI w. upadł gród w Nowym Dworze Bratiańskim. Z czasem upadku wspólnoty terytorialnej funkcjonującej w rejonie Jeziora Skarlińskiego można synchronizować powstanie grodu w Nielbarku, gm. Kurzętnik. W pobliżu warowni w Nielbarku odnotowano znaczną liczbę osiedli datowanych na ten sam horyzont chronologiczny²⁸. Ośrodek ten pełnił prawdopodobnie rolę granicznej strażnicy, o czym świadczą przede wszystkim silnie rozbudowane urządzenia fortyfikacyjne i relatywnie niewielka powierzchnia majdanu²⁹. Niewielkie skupisko osiedli z tego samego horyzontu chronolo-

²⁴ S. Wadył, *Sprawozdanie z badań sondażowo-weryfikacyjnych na grodzisku w Domkowie, stan. 1, gm. Grunwald (AZP 28/57)*, mps w WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.

²⁵ S. Wadył, *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa*, ss. 463–464.

²⁶ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim, Mons Sancti Laurenti*, t. 1, Toruń 2003, ss. 132–135; J. Bojarski, *Z badań nad pograniczem*, s. 18.

²⁷ W. Chudziak, op. cit., ss. 132–135.

²⁸ S. Wadył, *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa*, s. 469.

²⁹ Zob. W. Chudziak, *Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-bałtyjskim we wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokułturowej Pomezanii w IX–XI wieku*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, 18–19 września 1997 r.*, pod red. M. F. Jagodzińskiego, Elbląg, s. 94; J. Bojarski, op. cit., s. 19.

gicznego stwierdzono w dorzeczu środkowej Weli w rejonie jezior Grądy oraz Tarczyńskiego³⁰.

Znaczną koncentrację osiedli stwierdzono w dorzeczu Sandeli, zwłaszcza w okolicach jej ujścia do Drwęcy (Samplawa-Rodzone, gm. Iława, Kazanice, gm. Lubawa, Byszałd, gm. Lubawa, Lubawa, gm. loco). Kolejne, aczkolwiek mniej zwarte skupisko punktów osadniczych, odnotowano w zachodniej części doliny Drwęcy (Frednowy, gm. Iława, Stanowo, gm. Iława, Borek, gm. Iława)³¹. Około 10 km na zachód od tego rejonu, w niewielkiej odległości od północnego brzegu jeziora Łabędź, znajduje się grodzisko w Woli Kamińskiej. Ceramika naczyniowa pochodząca z badań przedwojennych pozwala datować to stanowisko na XI (drugą połowę?) oraz XII w.³² Trudną kwestią jest natomiast przynależność etnologiczną tej warowni. W jej pobliżu stwierdzono liczne punkty osadnicze datowane ogólnie na wczesne średniowiecze znane wyłącznie z dokumentacji AZP (Rudzienice, gm. Iława, Tynwałd, gm. Iława, Wola Kamińska, gm. Iława, Kamień Mały, gm. Iława, Szałkowo, gm. Iława)³³. Być może świadczy to o istnieniu w tym miejscu znacznego kompleksu osadniczego. Można dopuścić wyjaśnienie, że to najdalej na północny wschód wysunięty punkt osadniczy wiązany z ziemią chełmińską. Przy nieznacznym odmłodzeniu metryki tego założenia nie można wykluczyć również możliwości, iż stanowi on ślad po ekspansji społeczności pruskich oraz próbę umocnienia terenów między Jeziorakiem, jeziorem Łabędź oraz jeziorem Gil Wielki. Brak precyzyjnej chronologii powoduje jednak, że próby łączenia tego skupiska z kolonizacją czy to piastowską, czy też pruską są czysto hipotetyczne.

Z dość skomplikowaną sytuacją osadniczą mamy do czynienia w dorzeczu górnej Drwęcy na odcinku od jej źródeł po Jezioro Drwęckie. Prawdopodobnie z niewielkimi grupami ludzkimi przybywającymi ze strefy chełmińsko-dobrzyńskiej należy wiązać punkty osadnicze zlokalizowane na obu brzegach rzeki Poburzanki (Samborowo, gm. Ostróda, Turznica, gm. Ostróda, Tyrowo, gm. Ostróda)³⁴. Na XI w. przypada czas funkcjonowania dużego zespołu osadniczego w Domkowie usytuowanego na wysokim brzegu rzeki Grabiczek³⁵. Materiały pozyskane podczas badań prowadzonych w obrębie tego kompleksu wskazują na związki ze strefą chełmińsko-dobrzyńską i Mazowszem. Pewne zdziwienie może budzić fakt, że w odległości kilkunastu kilometrów na południe nie zlokalizowano żadnych punktów osadniczych o takiej metryce.

³⁰ KESA w WUOZ Olsztyn (autorzy kart – A. Kruk, M. Kulisiewicz).

³¹ S. Wadył, *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa*, s. 469.

³² A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Angrenzenden Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 186, tabl. V, ryc. 28; W. Łęga, op. cit., ss. 557–558.

³³ KESA Elbląg (autorzy kart – I. Mellin, M. J. Hoffmann).

³⁴ KESA Elbląg (autorzy kart – W. Skrobot, I. i A. Szuldrzyńscy).

³⁵ S. Wadył, *Sprawozdanie z badań*.

Inne powiązania czytelne są w przypadku grodziska w Ornowie-Lesiaku. Analiza materiałów pozyskanych podczas badań tego obiektu wskazuje na pruską przynależność etnokulturową społeczności zamieszkujących ten gród. Pod koniec X w. warownia ta była zapewne najdalej wysuniętym na południe punktem osadniczym związanym z pruską strefą kulturową. Na połowę XI w. można datować upadek tego kompleksu osadniczego. Duża miąższość nawarstwień o charakterze rumowiskowo-demolacyjnym wskazuje na gwałtowne zniszczenie tej warowni³⁶. Warto poświęcić nieco więcej miejsca problemowi omawianego grodziska. W literaturze przedmiotu funkcjonuje pogląd zakładający istnienie trzech faz osadniczych na tym grodzisku: pruskiej, słowiańskiej i prusko-słowiańskiej³⁷. W oparciu o analizę stratygrafii zarejestrowanej w wykopach w 2011–2012 r. oraz materiału zabytkowego odrzucono sugerowaną wcześniej trójfazowość obiektu. Wykluczono ponadto proponowaną dawniej szeroką chronologię tego stanowiska³⁸.

W ciągu XI w. w niewielkiej odległości od grodziska w Ornowie-Lesiaku powstały warownie w Morlinach i Lipowcu. Warownia w Morlinach jest usytuowana niespełna 100 m od południowo-zachodniego brzegu jeziora Morliny, może być warunkowo datowana na drugą połowę XI–XII w. Podobną metrykę ma grodzisko w Lipowcu. Podczas badań sondażowych prowadzonych na stanowisku pozyskano niezbyt liczny materiał źródłowy, który pozwala warunkowo datować to założenie na XI–XII w. Grodziska te wzniesiono prawdopodobnie po upadku warowni w Ornowie-Lesiaku; być może wyznaczają one zasięg kolonizacji pruskiej w dorzeczu górnej Drwęcy. Z zarysowanym ujęciem współgra zaobserwowane zjawisko pojawienia się dużej liczby nowych osiedli na niezasiadlonym dotychczas obszarze znajdującym się między Drwęcą a jeziorem Szelaż Wielki (Lubajny, gm. Ostróda, Stare Jabłonki, gm. Ostróda, Idzbark, gm. Ostróda, Górka, gm. Ostróda). Być może tę niezwykle silną koncentrację punktów osadniczych należy interpretować jako przejaw kształtowania się struktur terytorialno-osadniczych plemienia Sasinów, na które z najazdami wyprawiali się już od początku XII w. książęta polscy i mazowieccy³⁹.

Po upadku grodu w Nielbarku (około przełomu XI i XII w.?) w jego okolicy nadal funkcjonowało dość znaczne skupisko osadnicze. Na XII w. przypada militaryzacja dorzecza Weli. W pierwszej połowie XII w. nad niewielkim cie-

³⁶ S. Wadył, *Grodzisko w Ornowie-Lesiaku w świetle wyników ostatnich badań archeologicznych*, Pruthenia (w druku).

³⁷ Zob. W. A. Moszczyński, op. cit., s. 101, 106; K. Grażawski, op. cit., s. 50.

³⁸ Szerzej na ten temat, S. Wadył, *Grodzisko w Ornowie-Lesiaku*.

³⁹ Zob. J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 2, cz. 1, Malbork 2001, ss. 21–41.

kiem wpływającym do jeziora Lesiak powstał gród w Gutowie. Po jego zniszczeniu około połowy XII w. powstały grody w Zwiniarzu oraz Nowym Grodzicznie⁴⁰. Ten sam horyzont chronologiczny reprezentują znajdujące się w odległości kilkunastu kilometrów na południe od tych warowni, leżące równoleżnikowo, grody w Trzcinie oraz Tarczynie⁴¹ (Moszczyński 2003, s. 99; Dulinicz, Moszczyński 2007, szczególnie ss. 65–67). Obiekty te pełniły niewątpliwie rolę granicznych warowni. Ich kres nastąpił na przełomie XII i XIII w. bądź w pierwszych dekadach XIII w. Na północ od dorzecza Weli w okolicach Lubawy kształtowało się skupisko osadnicze o bliżej nieokreślonym charakterze.

Ekspansja grup ludzkich z obszarów pruskich na niezasiedlony intensywniej obszar pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, szczególnie zaś na rejon dorzecza górnej Drwęcy aż po Poburzanę oraz ujście Dylewki do Grabiczki, tereny znajdujące się na wschód od Jezioraka, jeziora Ewingi oraz w łuku Dzierzgoni, rozpoczęła się już w XI w. W dorzeczu górnej Drwęcy, szczególnie na obszarze między rzeką Grabiczek a jeziorem Szelaż Wielki zaobserwowano znaczny wzrost punktów osadniczych. Na południowo-zachodnim brzegu jeziora Morliny oraz około 7 km na południowy wschód na wysokim brzegu rzeki Grabiczek funkcjonowały wzniesione prawdopodobnie jeszcze w XI w. warownie o charakterze refugialnym. Prawdopodobnie ziemie te wchodziły w skład struktury terytorialno-osadniczej Sasinii.

Oddzielnego potraktowania wymaga grodzisko w Zajączkach wzniesione na wysokiej krawędzi doliny rzeki Gizeli. Bezpośrednio na zachód od grodziska zlokalizowano osadę przygodową. Zespół osadniczy w Zajączkach jest identyfikowany z głównym (albo jednym z głównych) grodem plemienia Sasinów⁴². W 1998 r. w obrębie tego kompleksu przeprowadzono badania ratownicze. Na podstawie uzyskanych rezultatów czas jego funkcjonowania określono na XII – pierwsze dekady XIII w.⁴³ Podczas badań pozyskano materiał źródłowy nawiązujący do wyrobów ze strefy chełmińsko-dobrzyńskiej⁴⁴. Nie ma jednak podstaw, aby łączyć ten kompleks osadniczy z kolonizacją północnomazowiecką, jak uczynił ostatnio Kazimierz Grążawski⁴⁵. Przeczy temu przede wszystkim wymo-

⁴⁰ S. Wadył, *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyńowa*, s. 473.

⁴¹ W. A. Moszczyński, op. cit., s. 99; M. Dulinicz, W. A. Moszczyński, *Grody pogranicza nad górną Wkrą – system czy chaos?*, w: *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie* (II), pod red. K. Grążawskiego, Włocławek–Brodnica 2007, ss. 65–67.

⁴² J. Powierski, *Sasinowie*, w: *Słownik starożytności Słowiańskich*, pod red. G. Labudy, Z. Stiebera, t. 5, Wrocław 1975, s. 74.

⁴³ A. Marciniak-Kajzer, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 r.*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, 1998, t. 4, ss. 171–179.

⁴⁴ Ibidem.

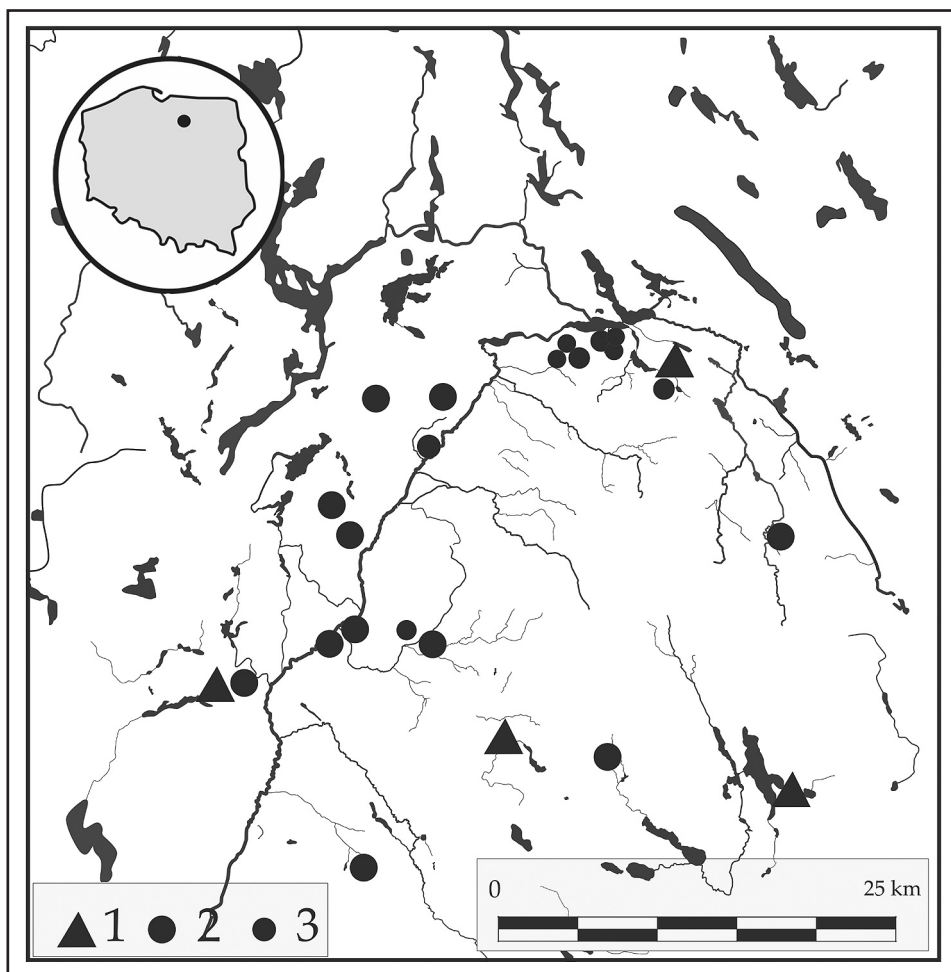
⁴⁵ K. Grążawski, op. cit., s. 96.

wa źródeł pisanych, a także analiza przestrzennego rozkładu stanowisk archeologicznych na tym obszarze. W promieniu kilku kilometrów od Zajątek stwierdzono liczne punkty osadnicze o chronologii ogólnie wczesnośredniowiecznej. Sama zaś ceramika ma bliskie analogie w materiałach pochodzących z grodziska w Ornowie-Lesiaku. Nie ma zatem podstaw, aby kwestionować znaczącą rolę tego kompleksu w strukturach terytorialno-osadniczych plemienia Sasinów.

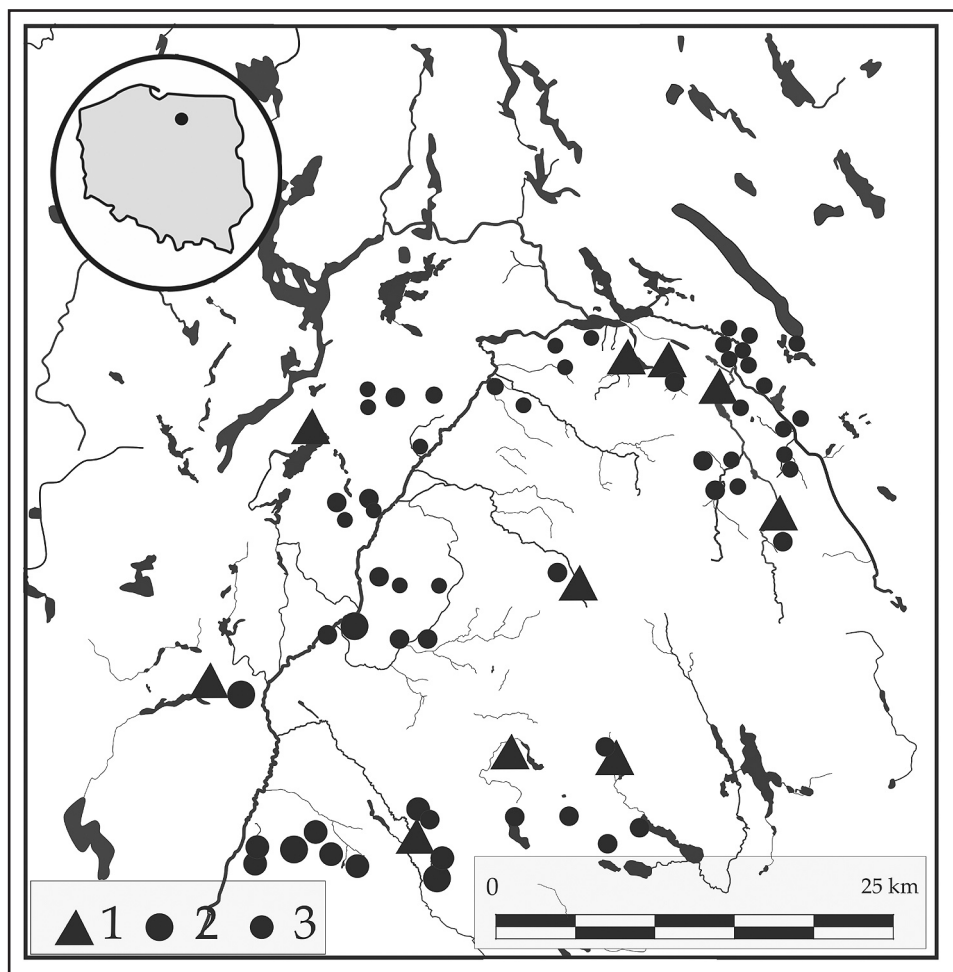
Rozpoczęta jeszcze w XI w. ekspansja terytorialna społeczności związanych z pruskim kręgiem kulturowym w XII stuleciu przybrała na sile. Zasiedlone zostały wówczas tereny znajdujące się na południe i wschód od rzeki Dziergoń, a także obszary w dorzeczu górnej Drwęcy znajdujące się na północ od rzeki Wel. W trakcie kolonizacji tych terenów miały miejsce rejzy łupieżcze, które spowodowały upadek struktur osadniczo-terytorialnych związanych ze strefą chełmińsko-dobrzyńską oraz z Pomorzem Gdańskim. Niewątpliwie w drugiej połowie XII w. zasiedlone zostały obszary całego Garbu Lubawskiego oraz północnej części Doliny Drwęcy. Taki obraz sytuacji osadniczej obszaru, określanego mianem pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, przedstawiają wzmianki zawarte w źródłach pisanych.

W literaturze przedmiotu przyjęło się, że na XII w. przypada okres maksymalnej ekspansji państwa polskiego⁴⁶. Rzeczywiście w obrębie całego badanego obszaru zaobserwowano znaczny przyrost punktów osadniczych. Zdecydowany wzrost liczby osiedli w tym czasie należy jednak wiązać z ekspansją „plemion” pruskich. W strefie zwartej osadnictwa łączonego z ziemią chełmińską oraz Mazowszem obserwowana jest co najwyżej militaryzacja strefy granicznej, zapewne w celu obrony przed grupami Prusów.

⁴⁶ Zob. J. Bojarski, *Z badań nad pograniczem*, s. 21; K. Grążawski, *op. cit.*, s. 97.

Ryc. 1. Zasiedlenie dorzecza górnej Drwęcy w okresie od VII/VIII do końca X w.

Ryc. 2. Zasiedlenie dorzecza górnej Drwęcy w XI-XII w.

Ślawomir Wadył, *Die Besiedelung des Einzugsgebietes der oberen Drewenz im frühen Mittelalter (7./8.-12/13. Jahrhundert)*

Zusammenfassung

Im Lichte der schriftlichen Quellen scheint die ethno-kulturelle Zugehörigkeit des Landes im Einzugsgebiet der oberen Drewenz zu Preußen gut begründet zu sein (die Gebiete im Drewenzbogen und östlich davon befanden sich im nördlichen Teil von Sassen, das nordwestlich der Drewenz gelegene Land gehörte dagegen zu Pomesanien). Doch spiegeln die schriftlichen Quellen den Stand des 13. und 14. Jahrhunderts wider. Für die Zeit davor haben archäologische Daten grundlegende Bedeutung. Indessen ist der Stand der archäologischen Reflexion über die Gestaltung und Dynamik der Besiedelung des Einzugsgebietes der oberen Drewenz bei Weitem nicht zufriedenstellend. Dieser Zustand wurde durch ein in den letzten Jahren im Institut für Archäologie der Nikolaus-Kopernikus-Universität (UMK) in Toruń (Thorn) realisiertes Forschungsprojekt verbessert, in dessen Rahmen verifizierende und diagnostische Arbeiten in den Burganlagen in Ornowo-Lesiak, Domkowo, Lipowiec und Morliny durchgeführt wurden. Die Ergebnisse dieser Arbeiten sowie die Resultate der Studien über die Siedlungsstrukturen gestatteten die Präsentation einer modellhaften Erfassung, wie sich die Besiedlung dieses Gebietes in dem Zeitraum seit der Wende vom 7. zum 8. bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts gestaltet hat.

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Ślawomir Wadył, *Colonization of the basin of the upper Drwęca in the early Middle Ages (VII/VIII-XII/XIII.)*

Summary

In the light of written sources ethnocultural affiliation of Prussian lands located in the upper basin Drwęca seems to be well argued (in the arch area Drwęca and to the east of it were located in the northern part of Sasinii the lands located north-west of Drwęca belonged to Pomezania). However, written sources reflect the state of the thirteenth and fourteenth century. For the earlier period are essential archaeological data. Meanwhile, the state of archaeological reflections on the evolution and dynamics of the upper basin Drwęca settlement is far from satisfactory. This condition has improved in recent years carried out at the Institute of Archaeology, Nicolaus Copernicus University research project, in which verification and reconnaissance conducted mound Ornowie-Lesiaku, Domkowo, Lipowcu and Morliny. The results of this work and the results of studies of the settlement were founded structures allowed us to present the evolution of the model approach the settlement of the area in the period from the turn of the VII and VIII. To the beginning of the thirteenth century.

Translated by Jerzy Kielbik